

Kommentar

Den ny stad og fæstning Hals

Af Sv. Gram Jensen

»Omendskiønt Hals nu hverken er eller ansees for Kiøbsted, saa har den dog i forige Seculo af Kong Friderik III været bestemt dertil, og virkelig for en kort Tid nydet Stads-Frihed, uden at man veed, naar og hvorledes samme igien er bleven forloret.«

Danske Atlas (1769)¹

1. I en betænkning om landets forsvar (af arkitekturhistorikeren Vilh. Lorenzen betegnet: rigsfæstningsplanen), som landkommissærerne den 16. april 1646 havde afgivet til rigsrådet, var det blevet foreslået at befæste Limfjordens indløb med skanser ved Hals og Møv samt at anlægge en handelsstad ved Hals. Bondebyen og fiskerlejet Hals skulle ifølge det fremsatte forslag ophøjjes til købstad og benådes med 20 års frihed for skat, hvorefter borgerne fra Hjørring og Sæby skulle tvinges til at flytte hertil, da de ingen »handel til søs« havde. Nok var der en havn i Sæby, men den var dengang »gandske met sand opfyldt och forderfvet«².

Måske som et led i virkeliggørelsen af dette projekt påbegyndte Christian 4. i 1647 anlægget af Hals skanse³. Dette år måtte hver adelsmand sørge for, at en ung karl, væbnet med spade, skovl og hjulbør, stillede for at tage del i fæstningsarbejderne »thuert offuer for Fyenn och Wed Halss«⁴. Til befæstningen af Fredericia og Hals skulle også kronens bønder bidrage, af hver 200 td. hartkorn skulle fæsterne enten stille en karl eller yde 1 rd. om ugen⁵.

Christian 4.s død i 1648 bevirkede en standsning af arbejdet ved Hals, og først under Frederik 3. blev det genop-

taget. Den 30. juni 1653 drøftede rigsrådet forsvaret af Vendsyssel, og det besluttedes at sende rigsråd Erik Juel (1591-1657), som var forlenet med Aalborghus, derop for at træffe foranstaltninger, der hurtigt kunne iværksættes⁶. Den følgende dag udfærdigedes der til Erik Juel en kgl. befaling om med det »forderligste« at begive sig hjem til sit len, hvor han straks skulle lade »giøre och opkaste en skandtze paa huer side af indløbitt dett dermed att forsichre«⁷. Arbejdet på Hals skanse blev herefter genoptaget for fuld kraft, og fæstningsanlægget fuldendtes nu i løbet af vinteren, således at skansen i hvert fald stod færdig i foråret 1654⁸.

Efter at fæstningen var færdig, besluttedes det at flytte toldstedet fra Aalborg til Hals. I den anledning fik lensmanden den 4. september 1655 ordre til at lade opføre pakhus, vejerhuse og skibsbro i Hals samt anskaffe en fornøden pram⁹, og ved et kgl. åbent brev af 22. december 1655 gjordes Hals til et almindeligt toldsted for Limfjorden¹⁰.

Kronen på værket satte kongen den 25. august 1656, da han - på grundlag af et (udateret) forslag fra Erik Juel¹¹ - gav *den ny stad og fæstning Hals* en er-

ne rent faktisk (*de facto*) ikke kunne opnå at blive behandlet på linje med borgerne i Aalborg, således som privilegierne havde stillet dem i udsigt.

Først i det 19. århundrede undergik Hals den forvandling fra bondeby til flække, som jeg har skildret udførligt andetsteds²³. I denne sammenhæng kan jeg derfor indskrænke mig til at fremhæve, at det var næringsfrihedsloven af 1857, der tilvejebragte de fornødne forudsætninger for, at Hals i den anden halvdel af det 19. århundrede kunne udvikle sig til en handelsby af et vist format. Men de gunstige betingelser varede ikke ved. Med åbningen af Sæby-banen i 1899 og opkomsten af stationsbyerne Vester Hassing, Gandrup og Ulsted gik købmændene i Hals glip af den udstrakte oplandshandel, som de hidtil havde drevet, og allerede i 1901 måtte købmand Bondrop Klitgaard (1859-1937) afvikle den af faderen, Thomas Klitgaard (1829-1889), i 1856 grundlagte forretning, der havde hørt til landsdelens største²⁴.

række privilegier¹², der foreligger i samtidige tryk i patentformat både på hollandsk og på tysk. Ved disse privilegier – der har Fredericias privilegier af 1650 til forbillede – fik alle, der bosatte sig i Hals, mod at aflægge borgered for borgmester og råd i Aalborg samme rettigheder som borgerne dér. Dernæst fritog kongen i 20 år den ny stad for enhver form for skat og lovede yderligere for fremtiden at have byens vel for øje og ved lejlighed udvide dens privilegier. Og rigsråd Erik Juel, hvem overopsynet med staden Hals var tillagt, fik fuldmagt til at anvise grunde, som enhver vederlagsfrit kunne opnå skøde på blot mod at forpligte sig til inden for visse åremål at lade opføre et hus på den anviste grund.

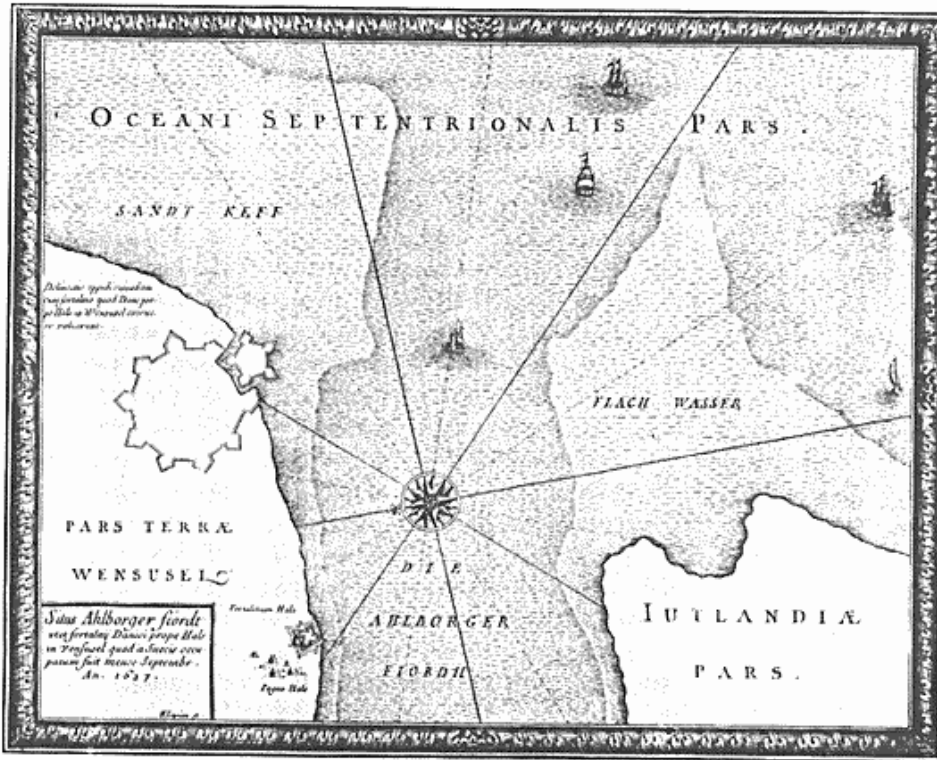
Søhandel var – som af landkommisærerne påpeget – af stor betydning for en købstad, og den ovenfor omtalte

skibsbro i Hals skulle naturligvis holdes vel vedlige. Med henblik herpå udstedte kongen den 26. august 1656 et nyt åbent brev, hvorefter der af hvert skib eller skude, som passerede forbi fæstningen Hals, skulle erlægges 1 rigsort af hver 10 læsters drægtighed til Hals havns og broes vedligeholdelse¹³. De indkomne beløb skulle lægges i et særligt skrin lukket med 2 låse, hvortil tolderen i Hals skulle have den ene nøgle og lensmanden i Aalborg den anden¹⁴.

Men kongelig gunst formåede intet imod tidernes ugunst¹⁵ Svenskekrigene 1657-58 og 1658-60 betød en brat afslutning på eventyret, staden sank i grus, førend den var bygget! Allerede i oktober 1657 blev den nyopførte skanse erobret af svenske tropper. Efter roskefreden rykkede danske soldater atter ind på skansen, hvis kommandant nu blev den bondefødte major Anders Lauridsen (død 1672); ifølge en samtidig vise skal han med tapperhed og list havde afværget et svensk angreb i august 1659, men i længden kunne han selvsagt ikke holde stand mod overmagten¹⁶. Og efter freden i København ansås Hals ikke for at være en købstad, ej heller blev Hals nogensinde et almindeligt toldsted for Limfjorden¹⁷.

2. Fra svenskekrigenes tid er bevaret det her gengivne kort over indløbet til Limfjorden, tegnet af den svenske ingeniørofficer Erik Dahlberg (1625-1703) som illustration til Samuel Pufendorfs værk om Karl 10. Gustavs bedrifter¹⁸.

På grundlag af Dahlbergs kort fremsætter Vilh. Lorenzen (1877-1961) – i andet bind af sit værk om *Vore Byer* (1951) s. 185 – den hypotese, at *fæstningsbyen* Hals skulle have været lagt »Øst for Skandsen«, og Lorenzen vil vide, at planen for dette byanlæg havde fået »en ikke helt almindelig Udformning, repræsenterende den ideale itali-

Kort over Hals Skandse og den paatænkte Fæstningsby ca. 1660. Efter Pufendorff.

enske Fæstningsby - her i Skikkelse af en 10-Kant, med det i 17. Aarh. saa højt værdsatte femkantede Kastel, lagt ud mod og delvis i Havet«. I umiddelbar fortsættelse heraf hedder det: »Selv fortæller Kortet, at det gengiver 'den By, med Kastel, som de Danske har villet bygge i Vendsyssel'. Om selve Bebyggelsesplanen oplyser Kortet desværre intet – dog vides, at en Kanal var projekteret. Ret ringe af Udstrækning synes Byen at have været, vistnok kun paa 9 Ha«¹⁹.

Dette projekt tilskriver Lorenzen - a.st. s. 186 – militæringenjøren Axel Urup (1601-1671), og denne tilskrivning fastholder han i sin i 1953 udkomne monografi: *Axel Urup*, hvor projektet bl.a. omtales s. 103-105 og s. 116. Sidstnævnte sted hedder det: »Af de nye

Fæstningsbyer repræsenterer Hals det *polygonale Centralanlæg* med Kastel, en Særtype, enestaaende i Datidens Danmark, ogsaa fordi Hals er tænkt lige stærk til alle Sider og endda med sit Kastel til yderligere Forsvar. Var Fæstningsbyen Hals blevet til Virkelighed, var den utvivlsomt blevet Datidens helt ideelle Fæstningsby.«

Lorenzens netop gengivne betragtninger over fæstningsbyen Hals bygger imidlertid på et såre skrøbeligt fundament: Dahlbergs kort. Den stedkendte véd meget vel, at det er en sandhed med modifikation, når farvandet ud for det nordøstlige hjørne af Himmerland (på kortet betegnet som »Iutlandiæ pars«) er angivet som FLACH WASSER. Her findes jo tværtimod det ældgamle sejlløb *Vejdybet*, og netop dettes

beliggenhed forklarer til fulde placeringen af den af Christian 4. påbegyndte og af Frederik 3. fuldførte, endnu bevarede, fæstning. Hals skanse ligger præcis, hvor et militært anlæg, der ville beherske indløbet til Limfjorden, burde placeres. I det 17. århundrede kunne ingen fjendtlige fregatter færdes i farvandet ud for det sted, hvor Dahlberg har anbragt det planlagte anlæg. Med større skibe kunne Limfjorden nemlig først besejles østfra, efter at der i 1880'erne var gravet en rende gennem Hals Barre, hvorved der tilvejebragtes en forbindelse til *Haadybet*, der udgør det østligste af limfjordsdybene. Indtil da var skibe, der stak dybt, henvist til at sejle ind i fjorden syd fra via *Vejdybet*.

Vilh. Lorenzens hypoteser om fæstningsbyens beliggenhed og udformning må betegnes som en skrivebordsteori, der er blevet til uden kendskab til de netop omtalte besejlingsforhold. Et nærmere studium af disse forhold ville have bragt den ansete arkitekturhistoriker på bedre tanker. Efter min mening kan der ikke herske ringeste tvivl om, at den ny stad skulle ligge *vest for den nyopførte fæstning*, der selvsagt ikke var anlagt for at beskytte bondebyen Hals, men for at beherske indløbet til Limfjorden.

Et minde om den by, der *ikke* blomstrede op i det 17. århundrede, udgør det nordvest for skansen beliggende torv i Hals. D. H. Wulff (1829-1900) har æren af at have fremdraget det aktstykke af 4. oktober 1656, hvori kongen pålægger rigsmarsk Anders Bille (1600-1657), at han skal drage omsorg for, at en ingeniør fra anlægget ved Fredericia snarest muligt bliver sendt til Hals »Pladsen der at afstikke med Gader og Kanal«, således at der intet skal være til hinder for, at stedet »fortificeres«, hvis det senere findes formålstjenligt²⁰. Den pågældende ingeniør, Erik Kaad, og

hans medhjælper, Selgen Petersen, står efter al sandsynlighed bag det for en by af Hals' størrelse usædvanligt store torv.

3. Tiden efter freden i København blev – som allerede nævnt – ikke gunstig for Hals bys vedkommende. Som det fremgår af det indledende citat fra *Danske Atlas* (1769), gik købstadsrettighederne i glemmebogen. Hals forblev, hvad bebyggelsen stedse havde været, en bondeby og et fattigt fiskerleje. Allerede ved undertegnelsen af enevoldsarveregeringsakten i 1661 blev det åbenbart, at Hals ikke regnedes blandt købstæderne, idet det retlige fundament for enevælden aldrig blev tiltrådt af befuldmægtigede for »den ny stad og fæstning Hals«. Planerne om en handelsstad i det sydøstlige Vendsyssel synes allerede dengang definitivt at være opgivet, og få år efter – i 1664 – afhændede kronen *Hals skibsbro* til proviantskriver Hans Hansen Osten (1617-1672)²¹, for hvem købet af skibsbroen selvsagt alene var en pengeanbringelse. Om det så var *Hals skanse*, gled også den hundrede år senere for en tid ud af kronens eje. Således havde greverne af Moltke i den anden halvdel af det 18. århundrede fornøjelsen af at besidde deres egen private fæstning ved Limfjordens munding²².

Formelt er Hals bys privilegier af 25. august 1656 aldrig blevet ophævede. At Hals på papiret (*de jure*) fremtrådte som købstad betød imidlertid intet, når halsboerne rent faktisk (*de facto*) ikke kunne opnå at blive behandlet på linje med borgerne i Aalborg, således som privilegierne havde stillet dem i udsigt.

Først i det 19. århundrede undergik Hals den forvandling fra bondeby til flække, som jeg har skildret udførligt andetsteds²³. I denne sammenhæng kan jeg derfor indskrænke mig til at fremhæve, at det var næringsfrihedsloven af

1857, der tilvejebragte de fornødne forudsætninger for, at Hals i den anden halvdel af det 19. århundrede kunne udvikle sig til en handelsby af et vist format. Men de gunstige betingelser varede ikke ved. Med åbningen af Sæby-banen i 1899 og opkomsten af stationsbyerne Vester Hassing, Gandrup og Ulsted gik købmændene i Hals glip af den udstrakte oplandshandel, som de hidtil havde drevet, og allerede i 1901 måtte købmand Bondrop Klitgaard (1859-1937) afvikle den af faderen, Thomas Klitgaard (1829-1889), i 1856 grundlagte forretning, der havde hørt til landsdelens største²⁴.

1. *Danske Atlas V* (1769) s. 256.
2. *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadet og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid*, udg. ved Kr. Erslev, III (1888-90) s. 227 ff.
3. Jfr. Jens Ole Christensen: »Fladstrand – befæstning og byudvikling« i *Historie* 18,3 (1990) s. 421 ff., især s. 424 ff. og s. 447.
4. *Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus*, udg. ved J. R. Hübertz, II (1845) s. 117 ff.
5. *Kancelliets Brevbøger 1647*, udg. ved Jens Holmgaard (1989) s. 262.
6. *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid*, udg. ved C. Rise Hansen, II,2 (1975) s. 636.
7. Det i note 6 anførte værk s. 783.
8. Se D. H. Wulff: »Et paatænkt Fæstnings- og Byanlæg ved Hals« i *Samlinger til jydsk Historie og Topografi VIII* (1880-81) s. 257 ff.
9. *Corpus constitutionum Daniæ VI* (1918) s. 465.
10. *Corpus constitutionum Daniæ VI* (1918) s. 265 f. Jfr. Henrik Becker-Christensen i *Dansk Toldhistorie II* (1988) s. 75.
11. Se det i note 6 anførte værk s. 781-783, hvor Erik Juels forslag om befæstningen af indløbet til Limfjorden og anlæg af en købstad ved Hals er gengivet i sin fulde ordlyd.
12. *Corpus constitutionum Daniæ VI* (1918) s. 287 f.
13. *Corpus constitutionum Daniæ I* (1918) s. 288.
14. Wulff, a.st. s. 261 f.
15. Jfr. den i note 3 anførte artikel s. 432 og s. 447.
16. Se Holger Fr. Rørdam: »Om Skansen ved Hals i Svenskekrigen 1657-9« i *Samlinger til jydsk Historie og Topografi VIII* (1880-81) s. 364 ff.
Om major Anders Lauridsen kan der også henvises til J. Gregersen: »Hals skanses historie« i *Fra Himmerland og Kjær Herred XIX* (1955-56) s. 224 ff. (s. 248 ff.) og Kr. Værnfelt: »Kjær herreds knaber og deres frænder« i *Fra Himmerland og Kjær Herred XXVIII* (1967) s. 5 ff. (s. 73 f.). De to sidstnævnte forfattere vil i øvrigt begge henlægge Anders Lauridsens bedrift til 1658.
17. Jeg er afdøde lektor ved Aalborg Universitetscenter, cand.phil. Gert Poulsen tak skyldig for at have henledt min opmærksomhed på dette hidtil upåagtede forhold.
18. Dahlbergs kort (nr. 66) hos Pufendorf: *De rebus a Carolo Gustavo Sveciæ regē gestis* (1696).
Se også Heinrich Otto Scheel: *Krigens Skueplads* (1785) s. 274 f. og det i note 6 anførte værk s. 781.
19. En omtale af Dahlbergs grundrids (*Delineatio oppidi cuiusdam cum fortalio quod Dani prope Hals in Wensusel extruere voluerunt*) findes allerede i Vilh. Lorenzen: *Christian IV's Byanlæg og andre Bybygningsarbejder* (1937) s. 136 f.
20. Wulff, a.st. s. 265.
21. *Kronens Skøder II* (1908) s. 179.
22. *Kronens Skøder V* (1955) s. 561: Skøde af 28/12 1764 til Adam Gottlob Moltke på Hals skanse med dens værker og bygninger. Køberen må på bedste måde betjene sig af skansen og dens værker, men ingenlunde demolere samme, ikke heller den under volden værende grundmurrede såkaldte krudtkælder, men bygningerne må han gøre sig så nyttige, som han kan.

23. Sv. Gram Jensen: »Fra bondeby til flække. Bidrag til Hals bys historie« i *Fra Himmerland og Kjær Herred* 1988 s. 55 ff.

24. Jfr. Thomas Larsen: *En Gennembrudstid* III (1927) s. 165 note 1.

Teori og realiteter

Af Ib Gejl

Anne Løkke: *Vildfarende børn – om forsømte og kriminelle børn mellem filantropi og stat 1880-1920*. (Soc-Pol, 1990). 144 s., 159 kr.

Fra 1860 til 1911 øgedes Københavns befolkningstal fra 163.000 til 560.000. En lignende udvikling skete i provinsbyerne. Især Århus. Væksten hang sammen med kraftig indvandring fra landet. Det var især husmands- og daglejersønner, der indvandrede; en opgørelse fra 1885 viser, at ca. halvdelen af Københavns og de større byers indbyggere var tilflyttere.

Det er ikke underligt, at en så kraftig indvandring skabte problemer. De sundhedsmæssige og sociale faciliteter var utilstrækkelige, og der dannedes et byproletariat i slumagtige bebyggelser.

Situationen afspejlede sig i den opvoksende slægt af børn og unge. For mange gjaldt det, at enten kom de til et fremmed miljø, eller også blev de født af forældre, der befandt sig i et fremmed miljø. Forældrene måtte under alle omstændigheder kæmpe hårdt for udkommet, og omsorgen for afkommet var ikke alle steder lige omfattende. Nogle børn og unge rendte rundt på gaden og lavede ballade, andre bevægede sig over grænsen til egentlig kriminalitet, mens atter andre levede under så ringe leveforhold, at der måtte opstå

tvivl om deres fysiske og psykiske trivsel.

Det måtte der gøres noget ved, var der nogle, der mente. F.eks. jurister og fængselsfolk, der arbejdede med resocialiseringsproblemer og humanisering af den barske strafferetslovgivning, der satte den kriminelle lavalder til 10 år og opererede med pryglestraffe især til børn og unge. Samt børneforsorgsfolk, der gennem oprettelse af adskillige pleje- og børnehjemsforeninger søgte at bedre forholdene for hjemløse og vanrøgtede børn. Resultatet blev »Børneloven« fra 1905, der indførte forløberer for børneværnet, nemlig værgerådene. De var baseret på værgerådskredse og havde 7 medlemmer; foruden »ekspertterne« i form af en læge, en præst, en lærer samt en juridisk uddannet formand skulle kommunalbestyrelsen vælge et mindretal på 3 medlemmer, der boede i kredsen. Værgerådene kunne give advarsel, beskikke tilsynsværge eller træffe bestemmelse om fjernelse af barnet, i givet fald til opdragelsesanstalt, børnehjem, privat plejehjem eller optagelseshjem; i tilfælde af fjernelse skulle det centrale organ overværgerådet træffe endelig bestemmelse efter indstilling.

Med denne situation som udgangspunkt har Anne Løkke skrevet sit speciale. Fordelt på 3 kapitler skildrer hun